

Токтогулова Г.Т.

**МАХМУД КАШГАРИНИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
АГАРТУУЧУЛУК ИДЕЯЛАР**

Токтогулова Г.Т.

**ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ В ПРОИЗВЕДЕНИЕ
МАХМУДА КАШГАРИ**

G.T. Toktogulov

**AN LIGHTENMENT IDEAS IN THE WORKS
OF MAKHMUD KASHGARI**

УДК: 130.2.

Макалада Махмуд Кашгаринин чыгармаларындагы агартуучулук идеялар илимий өңүттө анализденди. Чыгыштын чыгаан ойчулунун тарыхтагы ролуна баа берилди

Негизги сөздөр: кыргыз эл, булактар, агартуучулук идеялар.

В статье рассмотрены просветительские идеи в произведении Махмуда Кашгари в философском аспекте. Дана оценка выдающему мыслителю Востока, его место и роль в истории.

Ключевые слова: кыргызский народ, источники, просветительский идеи.

This article discusses the educational ideas of Makhmud Kashgari on the philosophical aspect. Given the assessment famous thinker of the East and his place and role in history

Key words: kyrgyz people, sources, educational idea.

Кыргыз элинин тарыхы боюнча тарыхый фактылар байыркы жана орто кылымдардан эле белгилүү экендиги жөнүндөгү маалыматтарды тарых беттеринен кездештирүүгө болот. “Кыргыз элинин көп кылымдык тарыхы Орто Азиянын жана коңшу өлкөлөрдүн башчыларынын сарай тарыхчыларынын тарыхый чыгармаларынан орун алгандыгы жалпы-бызга маалым.

Кыргыз элинин түзүлүшүнө чейинки тарыхы байыркы персиялык, байыркы армяндык, ирандык, византиялык, байыркы түрктүк, согдиялык, байыркы кытайлык, Борбордук Азиялык булактарда берилген жана алардагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар эпизоддук мүнөзгө ээ” [1.10] экендиги айтылат. Мындай маалыматтарга ылайык, кыргыз элинин жашоо шарты, турмуш-тиричилиги, салт-санаасы, коомдогу жетишкендиктери, ийгиликтери, келип чыгуу тарыхы, колдонгон буюмдары, коомдук көз карашы, билим деңгээли ар түрдүү баяндалат. Айрыкча, жазуу эстеликтери, тарых үчүн баа жеткис баалуулук болуп саналаары талашсыз. Бул багытта орто кылымга таандык чыгыш жазуу эстеликтерин араб жана перс булактарын мисал катары көрсөтүүгө болот. Тактап айтсак, персиялык тарыхчы Рашид ад-Дин “Жамы ат-таварих” (“Жылнамалар жыйнагы”) деген эмгегинде кыргыз уруусу жөнүндө сөз болсо, ирандык араб географы Ибн Хордадбек “Китаб ал-масалик вал-л-мамалик” (“Жолдор жана өлкөлөр китеби”) аттуу чыгармасында Борбордук Азия боюнча этнографиялык жана географиялык көптөгөн

маалыматтарды табууга болот. Дагы бир белгилүү инсан Сайф ад-дин Ахсыкендинин “Мажму-ат-таварих” (“Тарыхтар жыйындысы”) деген тарыхый маалыматтарда Теңир-Тоодо жашаган кыргыз-кыпчак уруулары жөнүндө жазылат. Алардын арасынан өзгөчө белгилүү болгон жана илимий макалада биз кайрыла турган инсан Махмуд Кашкари. Ал 1029-1038-жылдар аралыгында Барскан шаарында туулгандыгы, XI кылымдын окмуштуу филологу экендиги, баа жеткис эмгекти жазып калтыргандыгы, айрыкча тил багытына өзгөчө салым кошкондугу жөнүндөгү маалыматтарды көптөгөн тарых беттеринен кездештирүүгө болот” [1.21]. Ошондой эле бул маалыматтарга ылайык анын келип чыгуу теги бектерден экендиги, Махмуд Кашкари Багдад, Бухара шаарларынан билим алгандыгы, XI кылымдын 50-жылдарынын экинчи жарымынан тартып түрк элдери мекендеген жерлерди кыдырып, алардын тилинин диалектикалык өзгөчөлүктөрүн жана жалпылыктарын иликтей баштагандыгын, өзү изилдеген тилдерди сүйлөп, үйрөнгөндүгүн да тарых беттеринен табууга болот. Ал көптөгөн эмгектерди жазган жана алардын арасынан белгилүүлөрү болуп, “Китаб жавахи ан-нахв филугат ат түрк” (“Түркий тилдер тууралуу синтаксистик маңыздары”), “Китаб диван лугат ат-түрк” (“Түркий тилдер сөз жыйнагы китеби”).

Негизинен эле Махмуд Кашкари өз мезгилинин билимдүү адамы болгондуктан, бизге жеткен чыгармасынан көптөгөн баалуу маалыматтарды, тарыхый даректерди алууга болот. Ал өз чыгармасында “Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү кең тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге түрк, түркмөн-огуз, чигил, яagma, кыргыздардын талааларын жана калааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, (жыйнагымдын) тартибин татынакай өтө сымбат кат кылдым” деп жазгандыгы тууралуу маалыматты Кыргызстан тарыхынан кездештирүүгө болот” [1.22]. Демек, анын айтып кеткен сөздөрүн анализдөө менен, ошол өзү жашаган доордун даанышманы, ойчулу, тарыхчысы жана илимпозу экендиги айтпаса деле түшүнүктүү. Ошондой эле, ал “Түркий тилдер сөз жыйнагы китебинде” “кыргыз” этнонимин кыргыз (Хирхиз) түрүндө берип, орхон-эне-сайлык жазма маданияттын

эстеликтеринин салтын уланткандыгы, бул эмгекте кыргыздар бир канча жолу эскерилгендиги жана бул эмгек караханийлер доорунда Теңир-Тоодо жашаган кыргыздардын топторун изилдөөдө маанилүү булак болуп саналаары тарыхый өнүктө анализденгендиги жалпыбызга белгилүү.

Чынында эле Махмуд Кашкари өз доорунун билимдүү агартуучусу болгон. Анткени Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын сыяктуу эле коомдогу, адамдын жашоо тиричилигиндеги билимдин ролун жогору баалаган. Анын пикирине ылайык, адамдын рухий жактан жетилүүсү, адеп-ахлактуулукка ээ болуусу билим аркылуу ишке ашат. Эгер билимсиздик коомдогу, адамдардын жашоосундагы терс көрүнүштөрдү жаратса, ал эми билим коомдогу, адамдын жашоо-турмушундагы ийгиликтерди, жетишкендиктерди шарттайт. Ал адамдын адеп-ахлактуу жактан калыптанышынын негизги өбөлгөсү. Бактылуулуку бул билимдүүлүктүн үзүрү. Билим адамды кайраттуу, өзүнө ишенимдүү, гумандуу жана март болушуна шарт түзөт. Адам баласы билимсиз өзүнүн алдына койгон ыйык максаттарына жетпейт, каалоотилектерин аткара албайт. «Аалым белгиси – билим» [3.113] – деп деген ыр саптарын Махмуд Кашкаринин эмгегинин көптөгөн беттеринен кездештирүүгө болот.

Махмуд Кашгаринин көз карашына ылайык, билимдүү адамдын жеке сапаттары болуп гумандуулук, кең пейилдик жана изгилик эсептелет. Билим адамдын жеке кызыкчылыгын гана канааттандырбастан, ошондой эле башкаларга пайда келтирүүсү менен да баалуу. Башкача айтканда, ойчул билимдин максатын жана милдетин адамдарды ийгиликке, эрдикке, ыймандуулукка, гумандуулукка тарбиялоодон көргөн.

Ошентип, Махмуд Кашгари негизинен «билим» деген түшүнүктү «адептүүлүк», «гумандуулук» түшүнүктөрү менен тыгыз байланыштырган. Анын пикиринде эмгектенүү билимдүүлүктү жаратат. Адамдын тарбиялуулугунун деңгээли анын билимдүүлүгүнүн жана адеп-ахлактык жактан жетилгендигинин деңгээлин көрсөтөт. Ушундан улам ойчул «уулум, орундуу кеңешти ук, өзүңдү өзүң тарбиялап, кадыр-баркка жет, эл арасында чыныгы окумуштуу бол, билиминди жайылт» [3.369], - деп жаны муундагыларга кайрылган.

Башкача айтканда, ойчул билим жакшылыктын өзөгүн түзөт, адам жетишкен ийгиликтерди аныктайт. Билим адамдардын кемчиликтерин жоёт, жашоого болгон ишенимин арттырат. Ал идеялуу инсанды жана коомду калыптандырууда негизги фактор. Адам билим алуу жолу менен гана өзүнүн жүрүм-турумун, дүйнө таанымын өзгөртүп, өркүндөтүүгө жөндөмдүү. Агартуу иштерин жүргүзүү аркылуу доордун адеп-ахлактык климатын жакшыртууга болот. Ушул маселелер туралуу акын-ойчул мындайча жазат:

Угран анын билгин,
Күн да ангар бару,
Кутиклинин ынта менен таниңул
Кузгил гаваз нару.

Бул саптардын жандырмагы:

Аалым адамды таап,

Дайыма андан пайдалан, эч качан зордук,
текеберчилик көрсөтпө, анын илиминен кур калба,
ага урмат-сый көрсөт [2.100].

Ойчулдун көз карашына ылайык, билимдүү болуу үчүн билимдүү адамдын, аалымдын жолун жолдоо жана аны турмуш практикасында колдонуу. Билимдүү аалымдын жардамы менен гана келечек муундар көрүнүктүү иштерди аткара алышат, коомго пайда келтирет, келечек муунду тарбиялайт деген пикирин төмөндөгү саптар далилдейт:

*Аалымдарды улууларды урмат кыл,
айтканына кулак сал,
Алардан илим, адеп үйрөн да,
кийинкилерге жолдоп кал.*

Уулум сага калтыра турган эң улуу насаатым-аалымдарды урматта, алардан адеп, илим үйрөн, бой көтөрүп керилбе, аалымдарга башыңды ийип билимин өздөштүр [2.100] деген саптары анын агартуучулук аракетинин далили катары көрүүгө болот.

Махмуд Кашкари үчүн чыныгы байлык – бул руханий байлык. Рухий байлык гана адамды аалым кыла алат. Ал эми материалдык байлык, адамдын адеп-ахлактык сапатына кедергисин тийгизет. Ушундан улам ойчул адамдар аалымдарды жандап, алардын акылынан алып, турмушта пайдалануусу, билим алуусу, эң негизгиси аракеттенүүсү керек экендигине көп ирет токтолгон. Коомдо кездешкен терс көрүнүштөрдөн чыгуунун бир жолу агартуучулук экендигин өз чыгармасында даана белгилеген.

Махмуд Кашкаринин пикирине ылайык, илим-билимди адеп-ахлактан бөлбөй, ал экөөнү эришаркак карагандыгы жогорудагы саптардан көрүнүп тургандыгын көптөгөн тарыхый чыгармалардан табууга болот [2.100]. Ошондой эле, Махмуд Кашгаринин агартуучулук идеяларын, кайрадан эле ал айтып жана жазып кеткен учкул сөздөрүнөн табууга болот. Мисалга алсак:

Жагымсыз жаман кылык жорукту
Эч ким жактырбайт
Атым өчпөсүн десен

Жакшы кылыктуу бол, балам [2.98] же ишке шашылып киришпе, ойлонуп, бардык жагын түшүнүп иште, сүйүктүү уулум, менин кеңештеримди кулагыңа тут, тарбиялуу, адептүү адам болууга тырыш, эл арасында жетик адам болуп, илимий маалыматтарды жайылтууга аракет кыл, аалымдарды, улууларды урмат кыл, айтканына кулак сал, алардан адеп, илим үйрөн да, кийинкилерге жолдоп кал, уулум сага калтыра турган эң улуу насаатым-аалым адамдарды көрсөң урматта, андан илим, адеп үйрөн, бой көтөрүп керилбе, илимдүүлөргө баш ийип кызмат кыл [2.97-98] деген саптарынын түпкү мааниси азыркы мезгилде да өз актуалдуулугун жоготпой келет. Махмуд Кашкаринин бул эмгеги көп тараптуу жазылгандыктан, аны ар тараптуу изилдөө көптөгөн багыттардын актуалдуу маселелеринен. Ал өз чыгармасында этикалык жана эстетикалык

калык багыттарды да көңүл сыртында калтырган эмес. Тактап айтсак, кооздук, сулуулук, сүйүү темаларына токтолгон саптарындагы:

Бул сулуу кара көз мени туткундады,

Анын кара көзү кызыл жүзүнөн төгүлгөн

Ажардуулук мени туткун кылып алды [2.99] деген идеяларды анын чыгармасын анализдеген автор мындайча “ошол орто кылымдын мезгилинде эле, тагыраак айтканда, XII кылымда эле адам сулуулугунун негизги белгилери катары балбылдаган кара көз, кызыл жүз, жүздөгү кара кал (азыр да элдик ырларда кеңири орун алган) өзгөчө баркталгандыгында” [2.99] деп токтолот. Муну менен катар сулуунун жүзүн-айга күнгө салыштыруу, сулуулуктун ар түрдүү сапаттары, эң негизгиси жан дүйнөнүн сулуулугуна басым жасаган саптарды жогоруда белгилеп өттүк. Демек этикалык жана эстетикалык ой-чабыттар да ойчулдун көңүл борборунда болгондугуна дагы бир ирет ынанууга болот.

Негизинен замандашы Жусуп Баласагын сыяктуу эле Махмуд Кашкари үчүн да коомдогу адилеттүүлүк түшүнүгү универсалдуу маани маңызды өз ичине камтып, моралдык принциптерди да ошол жактан табууга болот. Айрыкча башкаруучулук багытында да бир топ рационалдуу пикирлери камтылган.

Махмуд Кашкаринин агартуучулук багытындагы ой-пикирлеринин түпкү негизинде Жусуп Баласагындын дүйнө карашы менен болгон үндөштүк байкалат.

Бизге маалым болгондой Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкари–орто кылымдагы түрк элдеринин, анын ичиндеги кыргыз элинин агартуучулук ой-пикирлеринин келип чыгышында өзгөчө роль ойногон чыгаан инсандар. Алар адабият жана тил илими тармагында эле таланттуу ишмерлер болбостон, өз мезгилинин белгилүү агартуучулары жана көрүнүктүү окумуштуулары да болушкан десек жаңылышпайбыз.

Салыштырып карасак, Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» поэмасында билимге өзгөчө орун берилген. Ал «... рационализмдин, тагыраак айтканда Чыгыш перипатетиктеринин салтын улантуу менен, адам үчүн акыл-эстин ролун өтө жогору баалаган, акыл-эстин жашоодогу, адамдардын өз ара мамилелериндеги, асыресе адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруудагы, өнүктүрүүдөгү маанисин бөтөнчө белгилеген» [4.31].

Башкача айтканда, Махмуд Кашкари жана Жусуп Баласагын билим негизги болуп саналган баалуулуктардын өзөгүн түзөөрүн, билимдүү адамдар аалым болооруна басым жасашып, билим аркылуу адамзат ийгиликке жетээрин өз мезгилинде туура баамдашып, аларды билим алууга үндөп, өз доорунун агартуучулары болушкандыктарын тарых айгинелеп турат. Эки ойчулдун көз карашында тең адамзат агартуучулук жолу менен гана өзүнүн жүрүм-турумун, дүйнө таанымын өзгөртүп, өркүндөтүүгө жөндөмдүү. Агартуу жолун өркүндөтүү аркылуу коомдо рационалдуу багытты жакшыртууга

болот. Ушул багытка Жусуп Баласагын мындайча токтолот:

Окугандар акылдуу, улук болоор,
Билимдүүгө түгөнбөс байлык коноор.

Окуган жан өзү көрөөр жемишин,
Тоскоолдук жок акыл-эстүү эр үчүн! [5.59].

Ойчулдун көз карашына ылайык, билимдүүлүктүн натыйжасында гана ийгилик жаралат. Ойчулдун пикирине ылайык билим бул окуу:

Окуу-билим, акылдуу-акыл курап,
Билимдүү ойдогусун кабыл алат.

Түркөйгө оору, кырсык жакын болот [5.59].

Махмуд Кашкари сыяктуу эле Жусуп Баласагын үчүн да чыныгы байлык – бул жан дүйнөнүн байлыгы. Рухий байлык гана адамды айкөл кыла алат. Ал эми материалдык байлык адамдын адеп-ахлактык сапатын төмөндөтөт, пейилин тарытат. Ошондуктан Жусуп Баласагын адамдар материалдык байлык менен чектелбей билим алуусу, өзүлөрүн жогорку ыймандык сапаттарга тарбиялоого аракеттенүүсү керектигин ачык билгизген. Коомдо өкүм сүргөн социалдык адилетсиздиктен чыгуунун бирден-бир жолу билимдүүлүк экенин белгилеген. Ушул жагдайга байланыштуу А.И. Нарынбаев жана А.Касымов мындай деп жазышат: «Ал (Жусуп Баласагын) келечектеги жакшы коомдо бардык адамдар өздөрүнүн коомдогу ээлеген ордуна карабастан, жалгыз туура жол болуп эсептелген билимдерин өркүндөткөндө жана илим билимдерди өздөштүрүшкөндө гана бактылуу боло алышат деп эсептеген» [4.113].

Махмуд Кашкари жана Жусуп Баласагындын көз караштарындагы дагы бир окшоштук, адам билимдин үзүрүн практикада көрүш керек, антпесе билим өзүнүн маанисин жоготот. Башкача айтканда, билимдин баалуулугу анын практикада колдонулушу, коомдогу ролунун жогорулашы менен өлчөнөт. Ошентип, ойчул-акындар билимди адамдын жана жалпы эле коомдун үзүрлүү өкүм сүрүшүнө эң зарыл каражаттардын бири катары көрсөтүшкөн.

Махмуд Кашкари, Жусуп Баласагын өндүү коомдогу, адамдын жашоо-тиричилигиндеги билимдин ролун жогору балаган. Анын пикирине ылайык, адамдын рухий жактан жетилүүсү, адеп-ахлактуулукка ээ болуусу билим аркылуу болот. Эгер билимсиздик коомдогу, адамдардын жашоосундагы терс көрүнүштөрдү жаратса, ал эми билим коомдогу, адамдын жашоо-турмушундагы ийгиликтерди, жетишкендиктерди шарттайт. Ал адамдын адеп-ахлактуу жактан калыптанышынын негизги өбөлгөсү. Бактылуулук бул билимдүүлүктүн үзүрү. Билим адамды кайраттуу, өзүнө ишенимдүү, гумандуу жана март болушуна шарт түзөт. Адам баласы билимсиз өзүнүн алдына койгон ыйык максаттарына жетпейт, каалоо-тилектерин аткара албайт. Мисалы, «Бакыт белгиси – билим» – деп белгилейт ойчул Жусуп Баласагын. Ошентип замандаш жашаган эки ойчулдун агартуучулук идеялары бирин-бири толуктап турат.

Жыйынтыктап айтканда, Махмуд Кашкаринин “Түркий тилдер сөз жыйнагы китеби” кыргыз элинин агартуучулук ойлорунун калыптанышынын социалдык, экономикалык, маданий детерминанттары жана идеялык булактары катары баалуу эмгек болуп саналат.

Анын чыгармалары жашоонун универсалдуу көйгөйлөрүн, бай тарыхый маалыматтарды жана фактыларды, учкул жана накыл сөздөрдү, ошондой эле терең философиялык идеяларды өз ичине камтыйт.

Өзү ошол доордун билимдүү инсандарынан болгондуктан, элдик аң-сезимди жогорулатууга, илим-билимди жайылтууга, агартуу идеяларын таркатууга аракеттенгендиги талашсыз.

Ошентип Махмуд Кашкари коомдун өнүгүүсүнө, элдин бейпил жашоосуна, адамдардын инсан катары калыптануусуна, келечек муундарынын тарбиясына, илим-билимдин жайылтылышына чоң салым кошуп кеткен.

Адабияттар:

1. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы. - Б., 2001, 10,21,22.
2. Шериев Ж. Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты. – Б., 1996, 97, 98, 99, 100.
3. Кашгари Махмуд. Дивану лугат ат-тюрк. В 3т. - Т.2. - Ташкент, 1961, 113, 369.
4. Нарынбаев А.И., Касымов А. Мироззрение Юсуфа Хаджиба Баласагуни // Общественно-философская мысль народов Средней Азии. – Б., 1991., 113.
5. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - М., 1993, 59.

Рецензент: доктор философских наук, профессор Карабеков Ч.